

A TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIA FRANCIAORSZÁGBAN¹

ÖRI PÉTER

A történeti demográfia elsőként Franciaországban vált intézményes, önálló tudományággá a második világháború után, az 1950-es években. A francia történeti demográfusok, kutatóhelyeik, folyóirataik, oktatási intézményeik azóta is kiemelkedő helyet foglalnak el a történeti demográfia művelésében. Ez a tény önmagában is indokolná, hogy miért igényel önálló bemutatást a francia történeti demográfiai iskola. Döntésünket emellett az is alátámasztja, hogy a francia demográfiai gondolkodás, demográfiai tudomány szintén több évszázad óta vezető szerepet játszik, problémafelvetései, eredményei nemcsak a demográfia tudományára voltak nagy hatással, hanem más társadalomtudományok fejlődésére is.

A történeti demográfia számára hasznosítható forrásokat Franciaországban is a különféle egyházi és állami népesség-összeírások, valamint az anyakönyvek alkotják. Bár a népesség-összeírásoknak és az anyakönyvezésnek Franciaországban is megvannak a középkori előzményei, elterjedésük a reformáció, illetve a katolikus reform időszakára tehető. Ettől fogva (nagyjából a 16. század második felétől) minden egyház törekedett hívei számontartására és kontrollálására (Dupâquier 1997, 224.). A francia helyzet sajátossága, hogy az állam szinte az első pillanattól kezdve támogatta mind az egyházi anyakönyvezést (miközben megpróbálta ellenőrzése alá vonni), mind pedig a népesség különböző szempontok szerinti összeírását, nyilvántartását.

A két fő forráscsoport kialakulása és sajátosságai az alábbiakban foglalhatóak össze:²

1. A 16. században az abszolút hatalom eszméjének kialakításával, elterjedésével, a királyi hatalom erősítésének igényével és időnkénti tényleges erősödésével, az államgépezet megerősödésével, a fiskális szempontok előtérbe kerülésével, a merkantilista elvek kiformalódásával a népességi kérdések is fontossá váltak (nagy és növekvő népesség mint az állam gazdagságának, erejének egyik fő oka és ugyanakkor kifejezője), a népességszámot növelni kívánó *populacionista* elvek és az állami adózás viszont szükségessé tették a népesség összeírását. A 16. századtól egymást követik a háztartásonkénti (tűzhelyenkénti: „*feux*”) adóössze-

¹ Jelen tanulmány a szerző korábbi tanulmányának (Öri 1998a) erősen rövidített és bizonyos pontokon bővített és átdolgozott változata.

² A források bemutatása elsősorban Dupâquier 1985, 1995 és 1997, és Cabourdin–Dupâquier, 1995. alapján történt.

írárok, amelyek az adózó családfők nevét tartalmazták, és csak töredékesen és helyenként maradtak fenn.

2. Ezzel egy időben a Tridenti zsinat kötelezővé tette a római katolikus egyház számára az anyakönyvezést, majd pontosan kialakították ennek formai-tartalmi követelményeit. Franciaországban ezek az intézkedések csak a vallásháborúk után, a 16. század végétől terjedtek el, és bizonyos követelmények, így az egyes plébániák népességét név szerint, háztartásonként felsoroló és sokszor igen értékes demográfiai információkat (életkor, a háztartásfőhöz fűződő kapcsolat) tartalmazó *status animarumok* vezetése, csak igen kevéssé váltak gyakorlattá.
3. Ugyanakkor sorra születtek azok a királyi rendeletek, amelyek elvben kötelezővé tették a keresztelesek (1539), a házasságkötések (1579) regisztrálását, amelyek egységes formát írtak elő, és a plébánosokat utasították arra, hogy két példányban vezessék az anyakönyveket, amelyek közül az egyiket a helyi illetékes királyi törvényszékeken kellett letétbe helyezniük (1667). Az állam és a katolikus egyház erőfeszítéseinek eredményeképpen (amelytől a protestánsok sem maradtak el) Franciaországban ma is nagy számban található 16. századi anyakönyvek, az anyakönyvezés a 17. század második felétől pedig általánossá vált. A törvényszékeken elhelyezett anyakönyvi másodpéldányok vezetése több ismételt rendelet nyomán a 18. században lett gyakorlat, ami által az anyakönyvezés egyértelműen állami, politikai üggyé is vált. A folyamatot a francia forradalom tetőzte be az anyakönyvvezetés laicizálásával (1792).
4. Az összeírások tekintetében XIV. Lajos uralkodása nyitott új fejezetet. Ekkor már általánossá váltak az évente és plébániánként vezetett adólisták, majd a különböző adóreformokkal (pl.: 1664) és éhínségekkel (1693–94) kapcsolatosan sor került több, az ország nagyobb részére vagy egészére kiterjedő adóösszeírásra. Ugyanakkor Vauban marsall, a híres hadmérnök már a teljes körű népesség-összeírás szükségességét hirdette, amelyre tett is néhány lokális kísérletet. A francia gyarmatokon viszont megszámlálták a lakosságot: évenkénti névszerinti listákat vezettek háztartásonként róluk. Ezt az anyaországban túl nehéz és kockázatos feladatnak látták, az általános népszámlálás eszméje csak a 18. század második felében terjedt el, amikor több európai országban (Svédország, Poroszország, Habsburg-birodalom) már megtörténtek az első kezdeményezések e téren. Az első teljes körű népszámlálásra azonban csak a napóleoni időkben, 1801-ben került sor, azóta a népszámlálások folyamatosan követik egymást (1999-ben rendezték a harmincharmadikat).

A francia történeti demográfiai iskola előzményeivel, kialakulásával, önállósulásával, intézményesülésével kapcsolatban a következőket kell leszögeznünk:

Kialakulásában, érdeklődési körében, témaválasztásában, és ehhez kapcsolódóan módszereinek kifermálásában döntő szerepe volt annak a több évszázados intellektuális hagyománynak, azoknak a politikai és tudományos vitáknak, amelyek Franciaország sajátos demográfiai fejlődéséből, problémáiból adódtak. A francia abszolutizmus a 17–18. században – mint láttuk – kiterjesztette érdeklődését a népesedés kérdéseire, megismerni, ellenőrizni, befolyásolni próbálta a népesedési folyamatokat (Foucault 1992; 1996), populacionista politikát folytatott, azaz az ország gazdagságát, erejét a népességszám növelésével kívánta fokozni (lásd Vauban munkásságát). Az állam érdekei megkívánták, hogy a népességről pontos, számszerű ismereteket szerezzenek, és az eredményeket értelmezni, elemezni próbálják. Mindez az angol politikai aritmetikai iskola módszereinek átvételét jelentette a német leíró statisztikai hagyomány helyett. A középpontban a népességnövekedés, a termékenység problémái álltak, a korabeli szerzők (d'Expilly, Messance, Moheau) ennek lehetőségeit vizsgálták, ezeket a jelenségeket igyekeztek statisztikai eszközökkel megragadni, a föld népességének folyamatos csökkenéséről értekező Montesquieu-vel vitázva (Hecht 1966, 324).³ Bár a 19. század folyamán Franciaországban is teret kapott a *malthusianizmus*, Franciaországban azonban a halandóság csökkenését szinte azonnal követte, vagy néhol megelőzte a termékenység csökkenése. Mindez a népességnövekedés ütemének lassulásával járt, és különösen az 1870-es vereség után vagy a két világháború között, amikor a termékenység igen alacsony volt, a populacionista szemlélet újjáéledését okozta (Hecht 1966, 327–333; Dupâquier 1999, 59–60).⁴ Így Franciaországban mindig igen fontos volt a termékenység problémája, a politika, a tudományos élet is elsősorban populacionista, pronatalista, ez igen fontos a népesedéspolitika, a demográfiai

³ A legfontosabb szerzők és művek a következők:

Antoine Deparcieux: *Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine*. 1746.

Buffon: *Histoire naturelle II*. 1749. Az első franciaországi halandósági táblával

Jean-Joseph Expilly: *Dictionnaire géographique et historique des Gaules et de la France*. 1762.

Louis Messance: *Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Rouen et de quelques provinces et villes du Royaume*. 1766.

Jean-Baptiste Moheau: *Recherches et considerations sur la population de la France*. 1778. – a francia politikai aritmetika legjelentősebb képviselője, aki a francia népesség fogyásáról, illetve növekedéséről folytatott vita kapcsán a népesség kor, nem és társadalmi helyzet szerinti szerkezetéről, a termékenység, halandóság, vándorlás kérdéseiről értekezett. Rajtuk kívül a népesedési kérdéseket bőségesen tárgyalják a filozófusok is: Montesquieu (aki, ha nem is volt kiindulópontja annak a nézetnek, hogy a Föld lakossága egyre fogy az ókor óta, de annak legnagyobb hatású propagátora és így az empirikus kutatások, a statisztikai megismerés egyik fő, közvetett ösztönzője volt), Condorcet, vagy a Montesquieu-vel vitázó Hume.

⁴ Legalábbis kormányzati és intellektuális szinten, a két háború közötti alacsony francia termékenység jól példázza az értelmiségi diskurzusok és a kormányzati politika, valamint a társadalom értékrendje, demográfiai viselkedése közötti eltérést: a politika pronatalista, a francia társadalom erősen malthusianus (Hecht 1966, 331.).

kutatások és azok intézményesülése, valamint a történeti demográfia kialakulása szempontjából.

Az 1870-es vereség és a termékenység csökkenésének összekapcsolása nemcsak a malthusianizmus kritikáját és a pronatalista nézetek feléledését okozta, hanem megszülettek a termékenységcsökkenés tudományos magyarázatai is (Hecht 1966, 329–330; Dupâquier 1999, 37–41). A szociológus Frédéric Le Play a családi birtok felaprózódásával magyarázta a jelenséget, amely a francia forradalom és főleg a Code Napoleon egyenlő osztáson alapuló örökösödési alapelveinek volt tulajdonítható (1871). Mások a növekvő igényekre, a nagyobb jólétre, illetve az ennek átörökítésére való törekvésre, a társadalmi mobilitás növekedésére helyezték a hangsúlyt (Levasseur 1889; Dumont 1890). Megszülettek az értékközpontú magyarázatok, amelyek a vallástalanság, a demokrácia (!), a racionalizmus terjedését állították az előtérbe, kitüntetett szerepet tulajdonítva ebben a folyamatban a francia forradalomnak (Bertillon 1911; Spengler 1938). A termékenység csökkenését Adolphe Landry illesztette egy olyan általános interpretáció keretei közé, amely a demográfiai viselkedés alapvető átalakulását egyetemes folyamatnak tekintette, amely szorosan összekapcsolódik a modernizáció előrehaladásával, a viselkedésformák racionalizációjával. Az általa „demográfiai forradalomnak” nevezett átalakulás gyökeres és visszafordíthatatlan, ugyanakkor egyértelműen hanyatlásként értelmezhető (1934). A termékenységcsökkenés okainak feltárása, a folyamat kutatása, az ellensúlyozására szolgáló módszerek kialakítása nemcsak a második világháború előtt és alatt (a „Munka, Család, Haza” hármasszóval hirdető, nácikkal kollaboráló Vichy-Franciaországban is központi kérdés volt a termékenység problémája) állt az érdeklődés előtérében, hanem a háború után ezen problémák kutatására alakult a francia nemzet demográfiai intézet (INED – 1946), amely azóta is a francia és a nemzetközi demográfiai és történeti demográfiai kutatás egyik központja. Bár a 40-es évek második felében és az 50-es években, éppen a meghatározó jelentőségű francia történeti demográfiai iskola kialakulásának időszakában, a „baby-boom” alaposan átalakította a demográfiai kutatás hátterét, a termékenység változásainak kutatása, a változások magyarázata talán éppen a váratlan termékenységnövekedés (és a harmadik világ népességrobbanása) következtében továbbra is az egyik legfontosabb probléma maradt.

Mivel a par excellence interdiszciplináris demográfia „vizsgálati tárgyául az emberi népességeket választja, azok struktúrájával, fejlődésével, általános jellemvonásaival foglalkozik, és mindezeket elsősorban kvantitatív nézőpontból rajzolja meg” (Chesnais 1992 4.), a mindezek múltbeli vetületét vizsgáló történeti demográfia kialakulása és fejlődése számára – a termékenység szintjének aktuális alakulása és az erről folytatott diskurzus mellett – igen nagy jelentősége volt annak, hogy Franciaországban 1929, az *Annales* megalapítása óta központi szerepet kapott az a társadalomtörténeti iskola, amely szintén interdiszciplináris, sőt integrálni igyekszik a történelem köré a társadalomtudományo-

kat, struktúrák leírásával és azok hosszú távú változásaival foglalkozik és hosszú ideig (a hetvenes évekig) a kvantitatív elemzést állítja az előtérbe. A történeti demográfia Franciaországban így az ötvenes évekbeli kiteljesedésétől fogva kötődik az *Annales* köré szerveződő társadalomtörténeti iskolához, annak szerves részét képezi, sőt az ötvenes-hatvanas években központi szerepet játszott annak fejlődésében.⁵

A fentiek értelmében a francia történeti demográfia második világháború utáni kialakulásának, fejlődésének bemutatását az *Annales*-féle társadalomtörténet fejlődéséhez kötve tartjuk lehetségesnek (Óri 1998a). Ennek megfelelően előadásunkat három szakaszra bontjuk: az első a kialakulás időszakától (az ötvenes évek elejétől) a hetvenes évek közepéig, a második a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig tart, míg a harmadik rész nagyjából az elmúlt évtizedet öleli fel.

A francia történeti demográfia kialakulásában az egyik döntő hatás az *Annales* felől érkezett. A gazdaságtörténész Ernest Labrousse fő műveiben (1933; 1944) az árak és bérek 18. századi hosszú, közepes és rövid időtartamú mozgását vizsgálta. A történeti interpretációban a gazdasági folyamatok leírására helyezte a hangsúlyt, ezek társadalmi hatásai érdekelték (ahogy az *Annales* alcíme is kifejezte a vizsgált jelenségek hierarchiáját: *Economie, Société, Culture*), elemzései során a forrásokból homogén, statisztikai eszközökkel analizálható sorozatokat hozott létre, és felhasználta a közgazdasági növekedésméletek eredményeit (a gazdasági növekedés hosszú távú jelenségeinek vizsgálata, makroökonómiai modellek alkalmazása, struktúrák, komplex struktúra-rendszerek hosszú távú, trendszerű mozgása, az átmenet feltételeinek és mechanizmusainak kutatása), és ezeket helyezte a gazdaságtörténet-írás középpontjába is. A kutatott időszak nem véletlenül a 18. század, egyrészt ebből a korból már megfelelő mennyiségben vannak olyan források, amelyekből statisztikai módszerekkel vizsgálható hosszú idősorok nyerhetők, másrészt a francia történetírásban a nagy forradalomnak hagyományosan kitüntetett szerepe volt. Labrousse módszereivel egyszerre lehetett feltárni a nagy átalakuláshoz vezető hosszú növekedési folyamatot, a később Chaununél is kulcsfogalomként használt nekirugaszkodást („take off” – 1998), amely nem egyszerű mennyiségi felhalmozás, hanem minőségi változás, a termelés (és az árak) tartós növekedésének nekilendülése. Labrousse számára a hosszú időtartam (*longue durée*) az az időbeli keret, amelyen belül az igazán lényeges gazdasági folyamatok lejátszódnak és a történész számára megfigyelhetőek, a krízisek tagolják ezt a hosszú időtartamot, és egyszersmind annak kezdő- és végpontjait is kijelölik. Hasonlóképpen fontos Fernand Braudel szerepe, aki a társadalomtörténet-írásban szintén a hosszú távú struktúravizsgálatra helyezte a hangsúlyt, három fő szempontot jelölve ki: matematizáltság, térbeli redukció és *longue durée* (1972). Braudel ugyanakkor igen fontos szerepet juttatott a gazdaság ciklikus változásai

⁵ Minderről lásd: Willigan-Lynch 1982, 429-445; Dupâquier 1984; Rosental 1996; Óri 1998a

mellett a népesedési folyamatoknak: „*A föld gazdagságán osztozók számának is megvan a maga értelme... Ma: a társadalmak és a gazdasági szerkezet szerint élénkebb vagy kevésbé élénk, de folyamatos a fellendülés. A közelmúltban: árapályszerű emelkedések és visszahúzódások. Ez a váltakozó mozgás, a népeségnek ez az áradása és apadása jelképezi a hajdani életet, amely megtorpanások és nekilendülések sorozata. Ezekhez az alapadottságokhoz viszonyítva minden másodlagosnak fog tűnni. Tehát feltétlenül az emberekből kell kiindulnunk. Aztán lesz majd időnk szólni a dolgokról is.*” (Braudel 1985, 23.). Így Braudel ajánlásai szerint (matematizáltság, térbeli redukció, longue durée) megszületett a lokális monográfia mintapéldánya: egy-egy jól körülhatárolható földrajzi térségben vizsgálták az Ancien Régime utolsó évszázadainak kvantitatív módszerekkel megismerhető struktúráit, a struktúraváltást megelőző gazdasági-demográfiai-kulturális „take off”-ot és magának a struktúraváltásnak a mechanizmusát. Mindehhez hozzájárultak a megszilárduló intézményi keretek (az École Pratique des Hautes Études VI. szekciója, amely a hetvenes évek elején önállósult – École des Hautes Études en Sciences Sociales – az *Annales*-hoz kapcsolódó társadalomtörténet-írás központja).

Mindebből kiindulva a társadalomtörténész Jean Meuvret (1946), majd őt követve Pierre Goubert (1960) az Ancien Régime utolsó másfél évszázadának társadalmát a gazdasági és demográfiai konjunktúrák felrajzolásával próbálták megközelíteni, különös tekintettel a gazdasági és demográfiai krízisekre, amelyek a struktúrák és konjunktúrák közötti feszültségről árulkodtak és elvezettek az átalakuláshoz. Ehhez meg kellett találniuk az árak és bérek sorozataihoz hasonlóan hosszú távon azokkal együtt elemezhető demográfiai idősorokat: a keresztelések, temetések és házasságkötések hosszú idősorait, amelyek Franciaországban a 17. század közepétől nagyrészt megtalálhatóak voltak az egyházi anyakönyvekben. A történeti demográfia születésében a kezdeményező szerep tehát a halandósági kríziseket vizsgáló Pierre Goubert-é, aki a gazdasági és demográfiai idősorok egymás mellé állításával, a gazdasági folyamatok hosszú távú társadalmi hatásainak elemzésével, az anyakönyvi adatok felhasználásával létre hozta a regionális monográfia mintapéldáját (Goubert 1960), és az Ancien Régime társadalmi struktúrájának megrajzolását kiegészítette a „régí típusú demográfiai struktúra” bemutatásával.

A történeti demográfia kialakulásában a másik döntő impulzus a demográfia felől érkezett. Maga a demográfia tudománya is a második világháború után vált intézményessé Franciaországban 1946-ban megalakult a nemzeti demográfiai intézet (INED – Institut National des Études Démographiques) és útjára indult folyóirata, a *Population*, amely azóta is igen fontos szerepet játszik a demográfia (és a történeti demográfia) fejlődésében.⁶ Az INED kutatója, a demográfus Louis Henry a francia demográfia sajátos problémájából indult ki: a franciaországi demográfiai átmenet során a halandóság csökkenését szinte

⁶ További információk: www.ined.fr.

azonnal követte a termékenység csökkenése, így a 19. században Európa korábban legnépesebb országa nem mutatott olyan mértékű népességnövekedést, mint vetélytársai, aminek messze ható gazdasági és politikai következményei voltak. Henry így az általa természetesnek nevezett, a tudatos születéskorlátozás előtti kor termékenysége, valamint a születésszabályozás megjelenése iránt érdeklődött, a jelenben kimutatható demográfiai tendenciák eredetét tanulmányozta, kutatásait oly messzire visszavezetve a múltba, amennyire csak forrásai engedték. Kiindulópontként a régi népesség biológiai meghatározottságait akarta feltárni, a „természetes” termékenység paramétereit behatárolni, majd ehhez képest a változás időpontját és mechanizmusát megragadni. Goubert-ékhez hasonlóan ő is az anyakönyvekben találta meg ehhez a megfelelő forrást, feldolgozásukra átfogó forráskritikai és módszertani vitát kezdeményezett demográfusok, történészek és levéltárosok számára. Ő volt az első demográfus, aki a történészek területére tévedt, és ezzel heves harcot váltott ki a két tudományág és két intézmény (az INED és az École Pratique des Hautes Études) között. Bírálta Goubert-ék módszereit, akik az anyakönyvi adatokból közvetlenül, anonim feldolgozással, lényegében a keresztelések, házasságkötések és temetések megszámlálásával képeztek sorozatokat, rajzoltak görbéket, összevetve azokat a gabonaár-változások görbéivel. Henry viszont modern demográfiai arányszámokat (pl.: korszpecifikus házas termékenység) akart múltbéli népességekre kiszámítani, és az anyakönyveknek teljesen újszerű feldolgozását javasolta. Az anyakönyveket nominatív módon dolgozta fel, az egyéni információkat nem közvetlenül, hanem ún. családlapokra átírva használta fel, amivel alapvető fordulatot hozott a társadalomtörténet-írásban: annak központi elemévé a nominatív analízis vált (Rosental 1996; Fleury–Henry 1985; Henry 1980; Henry–Blum 1988; Andorka 1988).⁷

Családrekonstrukciós módszerének (Andorka 1988) lényege egy valamilyen szempont alapján kiválasztott település összes (keresztelési, temetési és házasságkötési) anyakönyvi bejegyzéseinek kicédulázása, majd egy-egy család adatainak egy családlapon való összesítése. Az adatokból az első fázisban nem nominatív elemzés végezhető. A házasságkötések, keresztelések, temetések idősorai bemutatják a demográfiai jelenségek hosszú távú alakulását, a keresztelések és házasságkötések havi ingadozása az egyházi tilalmak betartására és más (gazdasági, politikai, epidemiológiai, klimatikus) jelenségek demográfiai hatásaira világíthat rá. A temetések havi megoszlásából nem csak a járványok azonosíthatók, hanem belőlük a halálokokra is lehet következtetni. A vőlegények és menyasszonyok lakóhelyi bejegyzéseinek összesítése mutatja a házassági endogámi-exogámia gyakoriságát, a házasságkötés életkorának (külön választva az első házasságukat kötőket) megállapítása igen fontos szempont a

⁷ A családrekonstrukciónak megvannak a háború előtti svéd és német előzményei (lásd: Dupâquier 1999, 33–34, valamint Faragó Tamás itt közölt tanulmánya a svéd és német történeti demográfiáról). Henry érdeme a módszer tökéletesítése és elterjesztése.

termékenység szempontjából is, hasonlóan sokat mond a halvaszületettek és a házasságon kívül születettek aránya. A nem név szerinti elemzés során kiszámítható még a csecsemőhalálozás arányszáma (adott évben születettekre jutó adott évbéli egy éven aluli elhaltak száma), valamint a családi állapot a halálozásnál, amiből a nem házasodók arányára lehet következtetni. Forráskritikai szempontból is fontos a születések nemek szerinti összesítése, ha lehetséges, akkor a keresztelések és születések között eltelt idő hosszának megállapítása, a keresztelési és temetési anyakönyvek összehasonlítása (csecsemő- és gyermekhalottak milyen arányban hiányoznak a keresztelési anyakönyvből), vagy a csecsemőhalálozás pontos életkori arányainak megállapítása.

A nominatív elemzésben a minimális adatigény a házaspárok házasságkötési időpontjának, házasságuk megszűnése időpontjának, a feleség születési évének és a gyermekek születési időpontjának ismerete. Ezekből a házasságkötési életkorok és a születek közötti intervallumok hossza (döntő fontosságúak a nők termékeny időszaka hosszúságának és az erre jutó gyermekek számának szempontjából) mellett elsősorban a korszecifikus házasság termékenységi arányszámok (egy adott időszakban házasodó, adott korcsoportba tartozó nők által abban a kor(csoport)ban házasságban leélt évek számára jutó általuk szült gyermekek száma, pl.: az 1750–59-ben házasságot kötött 20–24 éves korú házas nők által szült gyermekek száma / ezen nők által 20–24 éves korban házasságban leélt évek száma x 1000) döntő jelentőségűek. A halálozás tekintetében pedig a valamilyen életkorban még várható átlagos élettartam kiszámítása a legfontosabb.

Henry programját az ötvenes években három fontos mű kiadásával támasztotta alá: a genealógiák feldolgozásával a genfi polgárcsaládokról írt monográfiáját (1956) követte az azóta is nélkülözhetetlen kézikönyve az anyakönyvek feldolgozásáról és a családrekonstrukción (Fleury–Henry 1956), majd módszerét a gyakorlatban alkalmazta, Crulai, normandiai község népességének családrekonstrukciós vizsgálatával (Gautier–Henry 1958). Módszerét és bírálatát hosszas viták után Goubert-ék és az *Annales* történészei is elfogadták, a bírálatok és az alternatív modellek (Baehrel 1961) a háttérbe szorultak (Rosental 1996). Ezzel minden feltétel adva volt az önálló, új tudományág kialakulásához, intézményesüléséhez, határvonalainak, módszereinek, kutatási területeinek rögzítéséhez: egységes, széles körben elfogadott célkitűzések, programok, ehhez a megfelelő források köre és a kézikönyvvel alátámasztott módszer, megfelelő érdeklődés, támogatás a társadalomtörténet és a demográfia részéről, intézményi háttér (École Pratique des Hautes Études VI. szekciója, majd az École des Hautes Études en Sciences Sociales – EHESS,⁸ illetve az INED, 1963-tól a történeti demográfiai társaság – Société de Démographie Historique, párizsi és vidéki egyetemek, ahol a történeti demográfia tantárgy lett, kutatócsoportok mint a Pierre Chaunu által irányított caeni Centre de Recherche d’Histoire Quantitative), megfelelő publikációs lehetőségek (*Anna-*

⁸ Francia társadalomtudományos doktorképző iskola. További információk: www.ehess.fr.

les, Population, és a Société fóruma, az *Annales de Démographie Historique*,⁹ az EHESS, az INED, a különböző egyetemek kiadványsorozatai).

A módszer elterjedését nyilvánvalóan az is segítette, hogy igen szerencsés pillanatban került be a köztudatba, nevezetesen éppen akkor, amikor a kvantifikáció divat volt a társadalomtudományokban és a történettudományban is (Bardet 1997, 318.). Fontos volt az is, hogy a kezdeményezés egyszerre érkezett a demográfia és a történettudomány oldaláról. Az első (Henry) biztosította a technikai eszközöket és szemléltette azok alkalmazását a demográfia hagyományosan központi problémájának vizsgálatában (természetes termékenység kérdése). A másik (Goubert monográfiája) viszont a demográfia problematikáját beillesztette a társadalomtörténet szélesebb érdeklődési körébe, az Henry-módszernek (is) köszönhetően a történeti demográfia a társadalomtudományos történetírás egyik legdinamikusabb részterülete lehetett.

Henry kézikönyve és az ennek alapján készített munkái vidéki levéltárosok és disszertációjukat író diákok százai számára is lehetővé tette a módszer alkalmazását, enélkül nem készülhetett volna Franciaországban több száz településszintű vizsgálat a kilencvenes évekig (1980-ig 556, amelyek többé-kevésbé a Crulai-monográfia felépítését követik, pl.: Ganiage 1963; Houdaille 1963; Valmary 1965; Lachiver 1969; Charbonneau 1970). A családrekonstrukción alapuló történeti demográfia szerves része lett a regionális monográfiáknak, közülük a legnevezetesebb Le Roy Ladurie műve a Languedoc-i parasztokról, amely már új irányba mutatott, mivel a társadalmi és demográfiai struktúrák és a gazdasági és demográfiai konjunktúrák mellé kutatásai körébe vonta a kultúra és a mentalitás, valamint a társadalmi konfliktusok problematikáját is (1966). Az INED ugyanakkor Henry kezdeményezésére (1958) egy nagy reprezentatív mintavételen alapuló kutatási programot hirdetett (a mintavételi módszer leírása Dupâquier 1995 2: 3–5) Franciaország 1670 és 1829 közötti népesedéstörténetének rekonstruálására. Először nem nominatív vizsgálatok keretében próbálták felállítani Franciaország korpipiramisát, halandósági tábláit ötévente, a korszerinti születési és halálozási bejegyzések alapján egy széles településmintára nézve, majd a termékenységet kutatták egy szűkebb, negyven települést felölelő min-

⁹ 1964-től jelenik meg, 1965 óta ezen a címen. Tematikus számai a következők:

1973. Enfants et sociétés (Gyermekek és társadalmak); 1975. Démographie historique et environnement (Történeti demográfia és környezet); 1978. La mortalité du passé (Múltbeli halandóság); 1979. Statistiques de peuplement et politique de population (Népesedéssziszitika és népesedéspolitika); 1980. La démographie des démographes, 1500–1670. (A demográfusok demográfiája); 1981. Démographie historique et condition féminine (Történeti demográfia és a nők helyzete); 1982. Villes du passé (Városok a múltban); 1983. Mères et nourissons (Anyák és csecsemők); 1984. Démographie historique et généalogie (Történeti demográfia és genealógia); 1985. Vieillir autrefois (Öregedés a múltban); 1986. Démographie historique en Amérique Latine (Történeti demográfia Latin Amerikában); 1988. Les transitions démographiques (Demográfiai átmenetek); 1989. Le déclin de la mortalité (A halandóság hanyatlása); 1990. Démographie des villes et des campagnes (A városok és a vidékek demográfiája); 1991. Grands-parents et aïeux (Nagyszülők és ősök); 1992. La démographie de l'Union soviétique (A Szovjetunió demográfiája); 1995. Les réseaux de parenté (A rokonság hálózata); 1996. Morbidité, mortalité, santé (Morbiditás, halandóság, egészség).

tán, amelyeket egyenlően osztottak el az ország négy nagy, minden szempontból heterogén vidéke között (dél-nyugat, dél-kelet, észak-nyugat, észak-kelet). A nem nominatív vizsgálat első eredményei a *Population* 1975-ös különszámában jelentek meg, a termékenységvizsgálatok eredményeit pedig 1972-től kezdték publikálni Henry és munkatársai (Henry 1972; Henry–Houdaille 1973; Houdaille 1976; Henry 1978).

Lényegében az Henry-módszer elterjedésének és sikeres alkalmazásának köszönhető a hatvanas években az *Annales* társadalomtörténet-írása által elért eredmények jelentős része: az ismeretek megsokszorozódása átformálta a korábbi korokról alkotott képet. A történeti demográfia az Annales-iskola által kidolgozott paradigmába illeszkedett, a gazdasági, demográfiai, kulturális „take off” és a születésszabályozás megjelenésének, elterjedésének mint az előzőhöz nélkülözhetetlen mentalitásbeli modernizáció egyik jelének kutatása részben az Henry által kimunkált szigorú módszerek és egységes tartalmi, formai követelmények szerint folyt. Az eredmények elsősorban egyrészt a Goubert által megfigyelt „régí típusú demográfiai rendszer”, illetve Le Roy Ladurie „histoire immobile” modelljeivel írhatók le. Kiderült, hogy a francia népesség növekedése már a 18. század első felében megindult, jóval a gazdasági növekedés kezdete előtt. Ez új fényt vetett a gazdasági és a demográfiai növekedés összefüggéseire, úgy tűnt, hogy a demográfiának megvan a maga önálló, a gazdaságtól független mozgása, a népesség növekedés nem a gazdasági növekedés vagy holmi 18. századi agrárforradalom hatására következett be, hanem inkább fordítva: a demográfiai nyomás váltotta ki a gazdasági növekedést (Dupâquier 1995, 2: 5). Kiderült az is, hogy természetes termékenység a preindusztriális korban sem létezett, a termékenységet számos tényező – a cölibátusban maradtak magas (10% körüli) aránya, a kései házasságkötés, a születések közötti intervallumok hossza, amelyet a szoptatási idő hossza vagy a szexuális érintkezések kulturális tényezők (pl.: a vallási tilalmak) megsabta gyakorisága határoz meg, a megözvegyülés és az újraházasodás aránya – szabályozta. Bebizonyosodott ezenkívül az is, hogy a 18. századi Franciaországban messze az iparosodás megindulása előtt a tudatos születésszabályozás sem volt ismeretlen, sőt más európai országokkal ellentétben a paraszti közösségekben is meglehetősen elterjedt volt. Az Ancien Régime demográfiai viszonyait elsősorban a termékenység és a nupcialitás változatossága jellemezte, számos demográfiai mikrorégió létezett egymás mellett, Pierre Chaunu szerint legalább ötven alaptípust lehet megkülönböztetni (1971; 1972; 1998). A számtalan demográfiai mikrorégió léte, a termékenység és a házasodási szokások nagy változatossága, valamint a születéskorlátozás elterjedtsége a preindusztriális Franciaországban nemcsak az olyan régi hiedelmeket cáfolták meg, miszerint a születésszabályozás a Code Civilnek az egyenlő osztáson alapuló rendelkezése nyomán terjedt volna el, hanem általánosabban is kérdésessé tették a demográfiai átmenet elmélete által a pretranzíciós időszakról alkotott képet, tudniillik hogy az a de-

mográfiai viselkedést tekintve élesen különbözött volna az átmenet korától. Le Roy Ladurie szerint (1974) a 18. századig a gazdasági és demográfiai struktúrákat nagyfokú stabilitás jellemezte („histoire immobile”), elsősorban a mezőgazdasági technika nagyfokú változatlansága miatt. Ez egy olyan népesedési küszöböt hozott létre, amelyet kockázat nélkül nem lehetett átlépni. A növekedés működésbe hozta a malthusi „pozitív” fékeket, az egyedüli változás, amely stabilizálta a rendszert, anélkül hogy átalakította volna, a „preventív” fékek (a kései házasság) megjelenése volt a 16. században. Az „histoire immobile” valójában nem mozdulatlan történelem, hanem egy rendkívül heterogén történeti fejlődést takar. Míg a gazdasági és a demográfiai mozgás változatlan keretek között marad, a növekedés után mindig ugyanarra a szintre tér vissza, az állam, a társadalom, a mentalitások, a szellemi élet főleg a 16. századtól kezdve az átalakulás szakaszába lépnek (Burguière 1995). Az Ancien Régime népességére tehát egy olyan önszabályozó (*autoregulációs* vagy *homeosztatis*) demográfiai rendszer lett volna jellemző, amelynek középpontjában a házasságkötés állt, mint szabályozó eszköz (Wrigley 1973, 14; Dupâquier 1995, 2: 414–436).

A hetvenes években azonban egyrészt világossá váltak a családrekonstrukciós módszer fogyatékosai, másrészt a történeti demográfia számára keretet nyújtó társadalomtörténeti paradigma is megváltozott. A családrekonstrukciót többnyire kis, falusi közösségek vizsgálatára használták, amelyek térben egyenetlenül oszlottak el, a befektetett óriási munka ellenére csak a családok kisebb részét lehetett rekonstruálni az anyakönyvek hiányosságai miatt, a mobil rétegek eleve kiestek az elemzésből, a kis homogén közösségek nem tették lehetővé a demográfiai viselkedés társadalmi differenciáltságának vizsgálatát, így az eredmények reprezentativitásával kapcsolatban komoly kételyek merültek fel (Dupâquier 1984, 91–121). A sok hasonló társadalmi összetételű település vizsgálata már nem hozott lényeges új eredményeket, a kvantitatív vizsgálatok csak a demográfiai jelenségek leírását adták, és adósak maradtak ezek értelmezésével (Burguière 1974). Mindez már önmagában is a monografikus műfaj válságához vezetett, ezt teljesítette be a francia társadalomtörténet-írás új paradigmájának kialakulása a hetvenes évek közepén.

Az átalakulásban ki kell emelnünk Philippe Ariès és Michel Foucault szerepét, kiknek szemében a modernitás kialakulása a társadalmi viselkedésformák racionalizálódása, a mentális struktúrák átalakulása nem kötődik szükségszerűen a gazdasági vagy demográfiai folyamatokhoz, belső dinamizmusuk és instabilitásuk váltja ki az áttérést egyik diskurzív rendszerről (a valóságról való beszédmód) a másikra, ami átalakítja a hatalom szerkezetét és átstrukturálja a társadalmat, és így a modernizációs folyamatok motorja lesz. A társadalmi valóság megértéséhez rekonstruálni kell azokat a kategóriákat, amelyekben annak idején gondolkodtak róla, azokat az eszméket, amelyek megtestesültek az intézményekben, és amelyek a társadalom alappilléreit jelentették. Mindezt a legkevésbé tudatos hétköznapi gyakorlatban, szokásokban lehet tetten érni. Ez

már a történeti antropológia és a mentalitástörténet áttörését jelzi, amelyek a gazdaságtörténet helyett a fő szerepet játsszák a hetvenes-nyolcvanas években (Burguière 1995, 260–262). 1974-ben a „*Faire de l’histoire*” három kötetével (Le Goff–Nora 1974, 1–3) az *Annales* új nemzedéke lépett színre, amely „*Nouvelle Histoire*”-ként jelölte önmagát. A gondolkodás formáinak meghatározásán keresztül próbálták megközelíteni a társadalmat, elsősorban a jelenségek magyarázatára törekedtek a pusztá leírás helyett, nagy szerepet juttatva a kvalitatív elemzésnek. Megpróbálták feltárni mindazt, ami az ember materiális környezetét adja, mégpedig saját társadalmi kontextusában rekonstruálva. Ez magába foglalta az élet biológiai feltételeinek megajzolását: a táplálkozást, az inségeket, azok fizikai és pszichikai hatásait, a városi és falusi, valamint a különböző társadalmi rétegek táplálkozásának különbségeit, a lakásviszonyokat, a hideggel és a meleggel való küzdelem eszközeit, az ivóvizet, az öltözködést, a testi higiéniét, a betegségek történetét, a közösségi szolidaritás formáit, a demográfiai viszonyokat, és a mindezek mögött álló mentális állapotot, az érzelmi élet formáit, az érzékenység, a felfokozott érzelmek megnyilvánulásait, a könnyeket, a nevetést, az érdeklődést a bűn, a bűnözők, a kivégzések iránt, a tömeg brutalitását, a kommunikáció csatornáit (Mandrou 1987, 254–255). A jellemző műfaj a tematikus kötet lett a lokális monográfia helyett, ezenkívül törekedtek nagy, többkötetes összefoglaló munkák megjelentetésére is (pl.: Ariès–Chartier 1986; Dupâquier 1995).

A történeti demográfiában is tanúi lehetünk a monografikus modell meghaladásának. Megfigyelhető egyrészt a demográfiai elemzési módszerek állandó finomodása, másrészt új forrástípusok bevonása az elemzésbe (térképek, összeírások, adójegyzékek, lásd pl.: Dupâquier 1978, 1979, illetve házassági szerződések, hagyatéki leltárak, végrendeletek, a dokumentumokon az aláírások, memoire-irodalom stb.). A történeti demográfia a születések, halálozások, házasságkötések tisztán kvantitatív vizsgálata helyett a szexualitás (Flandrin 1972, 1975, 1976, 1983; Le Roy Ladurie 1997), az étellel és halállal szembeni attitűdök kutatása felé fordult (Ariès 1948, 1977; Vovelle 1973, 1974, 1983; Chaunu 1978). Ahogy az angolszász világban, úgy Franciaországban is igen termékeny dialógus kezdődött a történészek, demográfusok és antropológusok között, minek hatására nagy lendületet vettek a családtörténeti kutatások (az *Annales* 1972-es különszáma: *Famille et Société*), megélnékült az érdeklődés a házassági stratégiák, az öröklés rendszerei, a rokonsági kapcsolatok és reprezentációk (a társadalomról alkotott képzetek) iránt (Duby 1987; Burguière 1978; Farge–Foucault 1982; Lebrun 1975; Lottin 1975; Segalen 1980, 1981; Claverie–Lamaison 1982). Megkezdődött a városi demográfia szisztematikus kutatása (Garden 1970; Perrot 1975; Poussou 1983; Bardet 1983; Perrenoud 1979), amely fényt derített pl. a halandóság társadalmi és településtípusok szerinti differenciáira. Előtérbe kerültek az emberi testtel, az egészséggel, betegséggel kapcsolatos kérdések, a járványoknak, különösen a pestisnek (Biraben

1975, 1–2) és a nagy halandósági kríziseknek a kollektív mentalitásra gyakorolt hatásai, kutatási téma lett a gyermekkor vagy az anyai szeretet története (Ariès 1960; Armengoud 1975; Badinter 1999), a hétköznapi létfeltételek (táplálkozás, ivóvíz, lakáskörülmények) és a halandóság kapcsolata, a sorozási adatok feldolgozásával (testmagasság) a növekedés hosszú távú trendjeinek feltárása és összefüggésbe állítása a táplálkozási viszonyokkal (Le Roy Ladurie–Aron 1972; Demonet–Dumont–Le Roy Ladurie 1976). Röviden fontossá vált a kvantitatív módszerekkel regisztrálható demográfiai jelenségek háttérének kvalitatív elemzéssel való feltárása. Az INED pedig újabb nagy enquête-kkel próbálta kiterjeszteni a kutatások idő- és térbeli határait, részben a 16–17. század felé (Biraben–Blanchet 1982; Séguy 1998; Biraben–Blanchet 1998), részben a 19. század felé (Dupâquier 1984, 161–163). Az INED nagy kutatási programjai, amelyek az Henry kezdeményezte családrekonstrukció módszerére épültek és a kutatás tárgykörének hihetetlen kiterjedése a nyolcvanas évekre lehetővé tette nagy, összefoglaló kézikönyvek megjelenését is: Franciaország népesedéstörténetének négy kötetes szintézisét (Dupâquier 1995, 1–4 – első kiadása: 1988) és a nemzetközi családtörténeti kutatások összefoglalását (Burguière et al. 1986, 1–3).

Az újabb fordulat a francia történeti demográfiában az elmúlt évtizedben kezd formálódni. A legfontosabb külső hatást most is a társadalomtörténet-írás vitái, egy újabb paradigmaváltás felé való elmozdulása jelentik. A „Kritikus Fordulat” (Tournant critique – *Annales*, 1988) óta egyre erősebb a bizalmatlanság a nagy társadalmi elméletek (pl. strukturalizmus) és a makroszintű, elsősorban kvantitatív elemzési módszerek iránt (Revel 1996; Szijártó 1996). Noha a történeti demográfia a hetvenes-nyolcvanas években sokat nyert a kvalitatív módszerekkel, alapjában véve továbbra is jellemző vonása maradt a makromegközelítési mód, a kvantitatív módszerek alkalmazása, és bár lényegéhez tartozik a nominatív adatok felhasználása, ezek az elemzés során újra nem nominatívokká válnak, a demográfiai folyamatok különböző átlagszámokon keresztül lesznek megragadhatóak. Így a történeti demográfiára is találó a Labrousse-féle társadalomtörténet-írást vagy a Nouvelle Histoire-t ért kritika, miszerint a cselekvő ember mint a történelmet alakító aktív szereplő itt sem kap helyet (Lepetit 1997, 14), a demográfiai változásokat meg tudja ugyan ragadni, azok okait, mechanizmusát viszont alig. Érdekes megvizsgálni, hogy miközben a mikrovizsgálatok iránti növekvő igény több oldalról (társadalomtörténet, szociológia, demográfia) is jelentkezik, hogyan reagál a francia történeti demográfia ezekre a hatásokra.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a lendület tovább tart: a kilencvenes évek végén újabb nagy összefoglaló mű jelent meg, Európa népesedéstörténete (Bardet–Dupâquier 1997–1999, 1–3). De ez egyszersmind már a kutatások térbeli kiterjesztésének jele is, amely egyre erősödik, és bizonyos mértékben a hazai kutatások kifulladásának, útkeresésének a jele. A *Population* tanulmányai

mutatják ezt a térbeli kiterjesztést, egyrészt Ázsia, Latin Amerika, másrészt főleg Oroszország és a Szovjetunió népesedéstörténete irányába. A módszerek az INED-ben többnyire hagyományosak, de előtérbe kerülnek korábban kevésbé művelt témák (halandóság, migráció, öregedés), nyilvánvaló a kapcsolat a jelen demográfiai problémáival. De ugyanakkor jelentkeznek új kérdésfeltevések, amelyek elsősorban kvalitatív elemzési módszerekkel kutathatók: az INED programja a demográfiai statisztika összehasonlító történetéről, amely a tudományág és forrásai politikai-ideológiai meghatározottságainak kutatását helyezi előtérbe (Őri 1998b). Erős az igény a tudománytörténeti összefoglalások (Le Mée 1995; Rosental 1996) vagy a módszertani tanulmányok (*Population* 1997), az eredményeket revidáló, új utakat, módszereket kereső tanulmánykötetek (Blum–Bonneuil–Blanchet 1992) iránt, ami szintén az útkeresés jele. A *Population* 1998-as történeti demográfiai különszámában (*Population et Histoire*) is igen erős ez a vonulat. Az *Annales de Démographie Historique* 1993-as számában szentelt külön rovatot a tudományág jövőbeli feladatainak, ahol különösen Alfred Perrenoud szorgalmazta a társadalomtörténeti paradigmaváltás követését a mikrovizsgálatok előtérbe helyezésével (Perrenoud 1993).

A váltás leginkább az EHESS történeti demográfiai laboratóriumában és az *Annales*-nál érezhető. Hagyományos, kvantitatív történeti demográfiai tanulmány az *Annales*-ban nemigen jelenik meg, a laboratóriumban pedig jól látható az útkeresés, a társadalomtörténet új kérdésfeltevéseihez kapcsolódóan. A kilencvenes évek első felében, közepén megjelentek azok a módszertani tanulmányok, tanulmánykötetek amelyek az új társadalomtörténeti paradigma felé mutattak (Gribaudi–Blum 1990; Lepetit 1995; Revel 1996), illetve néhány olyan társadalomtörténeti monográfia, amelyben a történeti demográfia is helyet kapott, de ahol vagy az egyéni, kiscsoportos viselkedés állt a középpontban (Levi 2001), vagy ahol a tömeges egyéni adatok az elemzés során nem váltak aggregálttá, és a kisebbségi viselkedés sem lett másodlagossá a többséggel szemben (Gribaudi 1987). A szűkebben vett történeti demográfián belül jelen van a tudománytörténeti vonal (Desrosières 1993; Le Bras 2000), de a kérdésfeltevések sokszor újszerűek, a tudományág tudományos, politikai, ideológiai, intézményi, személyi hátterét vizsgálják. Egy másik jól látható vonulat aktuális problémákat dolgoz fel, pl.: rák, migráció (Pinel 1992; Rosental 1999), ezeket történetiségükben vizsgálva elemzik szerepüknek, a velük szembeni attitűdöknek, a velük kapcsolatban használt fogalmaknak, hatásaiknak, következményeiknek az időbeli változásait. Váltogathatják a mikro- és a makro-elemzéseket, a kvantitatív módszereket kvalitatív módszerekkel egészíthetik ki. A művek hosszú időtartamot ölelnek fel, időben visszamennek addig, amíg a források lehetővé teszik, és a jelenséget akár a jelenig kísérik. Így Gérard Noiriel a 18. századtól elemzi a nép- és nemzetfogalom kialakulását és változatait, majd rátér a bevándorlás szerepének vizsgálatára: hogyan járult hozzá a francia népesség reprodukciójához (Noiriel 1984, 1988, 1993, 2001). Foglalkozik az asszimilá-

cióval és ennek kapcsán a francia társadalom bizonyos vonásainak történeti kialakulásával. Fontossá válik a demográfiai gondolkodás, tudomány, diskurzusok szellemi, politikai kapcsolatainak, hátterének a vizsgálata (Le Bras 1998, 1999; Le Bras–Bertaux 2000). Hasonlóképpen aktuális témát választ Patrice Bourdelais is: az öregedés kérdését, „a szürke forradalmat” (1997).

Összegzésül elmondhatjuk, hogy a paradigmaváltás jelei fellelhetők a kilencvenes évek francia történeti demográfiájában: érezhető a régi módszerekkel szembeni elégedetlenség, a régebbi eredmények megbízhatóságával kapcsolatos kételyek erősödése, a megújulás, az útkeresés igénye, helyenként a régiektől gyökeresen eltérő kérdések megfogalmazása, új, addig nem sokra becsült módszerek alkalmazása. Hogy ebből valóban kialakul-e új paradigma, az elsősorban a francia társadalomtörténet-írás és a demográfia további fejlődésétől függ.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1988. *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek, 4.
- Ariès, Philippe 1948. *Histoire des populations françaises et leurs attitudes devant la vie depuis le XVIIIe siècle*. Paris.
- Ariès, Philippe 1960. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Seuil, Paris.
- Ariès, Philippe 1977. *L'homme devant la mort*. Seuil, Paris.
- Ariès, Philippe 1987. *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest.
- Ariès, Philippe – Chartier, Roger (szerk.) 1986. *Histoire de la vie privée. 1–4*. Paris.
- Armengoud, A 1975. *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVI. au XVIII. siècle*. SEDES, Paris.
- Badinter, Elisabeth 1999. (1980) *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Csokonai, Debrecen.
- Baehrel, René 1961. (1988) *Une croissance: La Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai d'économie historique statistique*. EHESS, Paris.
- Bardet, Jean-Pierre 1983. *Rouen aux XVII. et XVIII. siècles. Les mutations d'espace social*. SEDES, Paris.
- Bardet, Jean-Pierre 1997. Fécondité et natalité. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 1*. Fayard, Paris, 317–343.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.) 1997–1999. *Histoire des populations de l'Europe 1–3*. Fayard, Paris.
- Bertillon, J. 1911. *La dépopulation de la France*. Paris.
- Biraben, Jean-Noël 1975. *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens 1–2*. Mouton, Paris.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier 1982. Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. *Population*, 6. sz. 1099–1121.
- Biraben, Jean-Noël – Blanchet, Didier 1998. Essai sur le mouvement de la population de Paris et de ses environs depuis le XVI. siècle. *Population*, 1–2. sz. 215–247.

- Blum, Alain – Bonneuil, Noël – Blanchet, Didier (szerk.) 1992. *Modèles de la démographie historique*. INED, Paris.
- Bourdelaïs, Patrice 1997. (1994) *L'âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Odile Jacob, Paris.
- Braudel, Fernand 1972. (1958) A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok*. 4. sz. 988–1012.
- Braudel, Fernand 1985. (1967) *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Budapest.
- Burguière, André 1974. La démographie. In Le Goff, J.–Nora, P.: *Faire de l'histoire* 2. Gallimard, Paris, 101–141.
- Burguière, André 1978. Le rituel du mariage en France: Pratiques ecclésiastiques et pratiques populaires (XVI–XVIII. siècles) *Annales E.S.C.* 3. sz. 637–649.
- Burguière, André 1995. Le changement social: brève histoire d'un concept. In Lepetit, Bernard (szerk.): *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris, 253–272. (magyarul: Czoch–Sonkoly 89–104.)
- Burguière, André et al. (szerk.) 1986. *Histoire de la famille. 1–3*. Armand Colin, Paris.
- Cabourdin, Guy – Dupâquier, Jacques 1995. (1988) Les sources et les institutions. In Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995. (1988.) *Histoire de la population française* 2. PUF–Quadriga, Paris, 9–50.
- Chaunu, Pierre 1971. (1966) *A klasszikus Európa*. Gondolat, Budapest.
- Chaunu, Pierre 1972. Malthusianisme démographique et malthusianisme économique. *Annales E.S.C.* 1. sz. 1–19.
- Chaunu, Pierre 1978. *La mort à Paris, XVI. XVII. XVIII. siècles*. Fayard, Paris.
- Chaunu, Pierre 1998. (1971) *Felvilágosodás*. Osiris, Budapest.
- Charbonneau, Hubert 1970. *Tourouvre-au-Perche aux XVII. et XVIII. siècles*. PUF, Paris.
- Chesnais, Jean-Claude 1992. *La démographie*. PUF, Paris.
- Clavier, Elisabeth – Lamaison, Pierre 1982. *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan, XVII–XVIII–XIXe siècles*. Hachette, Paris.
- Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) é. n. *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Csokonai, Debrecen.
- Demonet, M. – Dumont, P. – Le Roy Ladurie, E. 1976. Anthropologie de la jeunesse masculine en France au niveau d'une cartographie cantonale. *Annales E.S.C.* 4. sz. 700–760.
- Desrosières, Alain 1993. *La politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*. La Découverte, Paris.
- Duby, Georges 1987. (1981) *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Gondolat, Budapest.
- Dumont, A. 1890. *Dépopulation et civilisation*. Paris.
- Dupâquier, Jacques 1978. *Statistiques démographiques du bassin parisien, 1636–1720*. Gauthier–Villars, Paris.
- Dupâquier, Jacques 1979. *La population rurale du bassin parisien à l'époque de Louis XIV*. EHESS, Paris.
- Dupâquier, Jacques 1984. *Pour la démographie historique*. PUF, Paris.
- Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995. (1988) *Histoire de la population française. 1–4*. PUF–Quadriga, Paris.

- Dupâquier, Jacques 1997. La connaissance démographique. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 1*. Fayard, Paris, 218–238.
- Dupâquier, Jacques 1999. La démographie. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.): *Histoire des populations de l'Europe 3. Les temps incertains*. Fayard, Paris, 23–71.
- Dupâquier, Jacques – Dupâquier, Michel 1985. *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*. Librairie Académique Perrin, Paris.
- Farge, A. – Foucault, M. 1982. *Le désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille*. Paris.
- Flandrin, Louis 1972. Mariage tardif et vie sexuelle. *Annales E.S.C.* 6. sz. 1351–1378.
- Flandrin, Louis 1975. *Les amours paysannes. Amour et sexualité dans les campagnes de l'ancienne France. (XVI–XIX. siècles)* Gallimard, Paris.
- Flandrin, Louis 1976. *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Hachette, Paris.
- Flandrin, Louis 1983. *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale. 1–3*. Le Seuil, Paris.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1956. *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. PUF, Paris.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1958. Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV. Plan de travaux par sondage. *Population*, 4. sz. 663–686.
- Fleury, Michel – Henry, Louis 1985. (1965) *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED, Paris.
- Foucault, Michel 1992. Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*, 1. sz. 45–52.
- Foucault, Michel 1996. *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.
- Ganiage, Jean 1963. *Trois villages d'Ile-de-France au XVIII. siècle. Étude démographique*. PUF, Paris.
- Garden, Maurice 1970. *Lyon et les Lyonnais au XVIII. siècle*. Belles-Lettres, Paris.
- Gautier, Étienne – Henry, Louis 1958. *La population de Crulai. Paroisse normande*. PUF, Paris.
- Goubert, Pierre 1960. *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France au XVIIe siècle*. SEVPEN, Paris.
- Gribaudo, Maurizio 1987. *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX. siècle*. EHESS, Paris.
- Gribaudo, Maurizio – Blum, Alain 1990. Des catégories aux liens individuels: l'analyse statistique de l'espace social. *Annales E.S.C.* 6. sz. 1365–1402.
- Hecht, Jacqueline 1966. A demográfiai gondolat fejlődése Franciaországban. *Demográfia*, IX. évf. 3. Sz. 318–335.
- Henry, Louis 1956. *Anciennes familles Genevoises. Étude démographique. XVI–XX. siècles*. PUF, Paris.
- Henry, Louis 1972. Fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France de 1720 à 1829. *Annales E.S.C.* 3. sz. 612–640.; 4–5. sz. 977–1023.
- Henry, Louis 1978. Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829. *Population* 4–5. sz. 855–883.
- Henry, Louis 1980. *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.

- Henry, Louis – Houdaille, Jacques 1973. Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population*, 4–5. sz. 870–924.
- Henry, Louis – Blum, Alain 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Houdaille, Jacques 1963. Un village du Morvan: Saint-Agnan. *Population*, 2. sz. 301–312.
- Houdaille, Jacques 1976. Fécondité des mariages dans le quart nord-est de la France de 1670 à 1829. *Annales de Démographie Historique* 341–392.
- Labrousse, Ernest 1933. *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIII. siècle*. Paris.
- Labrousse, Ernest 1944. *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime*. Paris.
- Lachiver, Marcel 1969. *La population de Meulan du XVII. au XIX. siècle (vers 1600–1870) Étude de démographie historique*. SEVPEN, Paris.
- Landry, Adolphe 1934. *La révolution démographique*. Paris.
- Le Bras, Hervé 1998. *Le démon des origines: démographie et extrême droite*. L'Aube.
- Le Bras, Hervé, 1999. *Le sol et le sang: Théories de l'invasion au XXe siècle*. L'Aube.
- Le Bras, Hervé 2000. *Naissance de la mortalité. L'origine politique de la statistique et de la démographie*. Gallimard–Seuil, Paris.
- Le Bras, Hervé – Bertaux, Sandrine (szerk.) 2000. *L'invention des populations: biologie, idéologie et politique*. Odile Jacob, Paris.
- Lebrun, François 1975. *La vie conjugale sous l'Ancien Régime*. A. Colin, Paris.
- Le Goff, Jacques – Nora, Pierre (szerk.) 1974. *Faire de l'histoire. 1–3*. Gallimard, Paris.
- Le Mée, René 1995. De la naissance de la démographie historique à l'Enquête Henry. *Population*, 6. sz. 1475–1487.
- Lepetit, Bernard (szerk.) 1995. *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*. Albin Michel, Paris.
- Lepetit, Bernard 1997. Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? *Valóság*, 2. sz. 11–18.
- Le Play, Frédéric 1871. *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Paris.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1966. *Les paysans de Languedoc*. SEVPEN, Paris.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1974. L'histoire immobile. *Annales E.S.C.* 3. sz. 673–692.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1997. (1975.) *Montaillou. Egy occitán falu életrajza*. Osiris, Budapest.
- Le Roy Ladurie, E. et al. 1972. *Anthropologie du conscrit français*. Mouton, Paris-La Haye.
- Levasseur, E. 1889. *La population française*. Paris.
- Levi, Giovanni 2001. (1985) *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Osiris, Budapest.
- Lottin, Alain 1975. *La désunion du couple sous l'Ancien Régime, l'exemple du Nord*. Lille.
- Mandrou, Robert 1987. (1967) *France au XVII–XVIIIe siècles*. PUF, Paris.
- Meuvret, Jean 1946. Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. *Population*, 643–650.
- Noiriel, Gérard 1984. *Longwy. Immigrés et prolétaires, 1880–1980*. Paris.
- Noiriel, Gérard 1988. *Le Creuset français, histoire de l'immigration, XIX–XXe siècle*. Paris.

- Noiriel, Gérard 1993. *Population, immigration et identité nationale en France, XIX–XX. siècle*. Hachette, Paris.
- Noiriel, Gérard 2001. *État, nation et immigration: vers une histoire du pouvoir*. Belin, Paris.
- Őri Péter 1998a. Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia*, 4. sz. 414–455.
- Őri Péter 1998b. A demográfiai statisztika összehasonlító története (ismertetés) *Demográfia*, 1. sz. 116–128.
- Perrenoud, Alfred 1979. *La population de Genève. XVI–XIX. siècle: étude démographique*. Genf.
- Perrenoud, Alfred 1993. Histoire démographie et histoire sociale. *Annales de démographie historique*, 383–389.
- Perrot, Jean-Claude 1975. *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIII. siècle*. Mouton, Paris.
- Pinel, Patrice 1992. *Naissance d'un fléau: histoire de la lutte contre le cancer en France, 1890–1940*. Mataillié, Paris.
- Poussou, Jean-Pierre 1983. *Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIII. siècle*. EHESS, Paris.
- Revel, Jacques 1996. Micro-analyse et construction du social. In Uő. (szerk.): *Jeux d'échelles*. i.m. 15–36. (magyarul: *Aetas*, 1996. 4. sz. 217–237. és Czoch–Sonkoly i. m. 51–70.)
- Revel, Jacques (szerk.) 1996. *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris.
- Rosental, Paul-André 1996. Treize ans de reflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945–1958). *Population*, 6. sz. 1211–1237.
- Rosental, Paul-André 1999. *Les sentiers invisibles: espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*. EHESS, Paris.
- Segalen, Martine 1980. *Mari et femme dans la société paysanne*. Flammarion, Paris.
- Segalen, Martine 1981. *Amours et mariages dans l'ancienne France*. Berger-Levrault, Paris.
- Séguy, Isabelle 1998. L'enquête sur la population de la France de 1500 à 1700. Présentation, sources, bibliographie. *Population*, 1–2. sz.
- Spengler, Joseph 1938. *France Faces Depopulation*. Durham.
- Szűjártó M. István 1996. Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 4. sz. 157–185.
- Valmary, Pierre 1965. *Familles paysannes au XVIII. siècle en Bas-Quercy. Étude démographique*. PUF, Paris.
- Vovelle, Michel 1973. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII. siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Plon, Paris.
- Vovelle, Michel 1974. *Mourir autrefois. Les attitudes devant la mort aux XVII. et XVIII. siècles*. Gallimard, Paris.
- Vovelle, Michel 1983. *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Gallimard, Paris.
- Willigan, Dennis J. – Lynch, Katherine A. 1982. *Sources and Methods of Historical Demography*. Academic Press, New York, London etc.
- Wrigley, E. A. 1973. *Népesedés és történelem*. Kossuth, Budapest.

HISTORICAL DEMOGRAPHY IN FRANCE

Summary

The paper deals with the development of French demographic thought, demonstrates its characteristics and impacts on demographic researches, the sources of population studies and in detail the formation of French historical demography after the second world war, its scientific, personal and institutional background, topics, methods and connections with other social sciences. It describes that development closely connected with the changes of French social history, with the periods of the famous periodical "Annales". So it separates three periods: the 50–60s, the 70–80s and the last decade. The first period could be characterised by great quantitative researches which took their origin, initiatives and methods from economic history. In that period French historical demography played a real initiating role in that process in the course of which historical demography has become an independent branch of learning. It was the period when the monographic model of historical demography flourished: hundreds of village monographs were written based on the so called Henry-method that is to say on the family reconstitution method. In the second period it changed: instead of settlement monographs thematic analyses dominated social history as well as historical demography and the impact of historical anthropology, culture history or the history of mentalities became stronger. Researches laid larger stress upon understanding the causes of social and demographic behaviour besides their describing and upon qualitative analyses besides pure quantitative description. In the third period since about the end of the 80s the doubts about former approaches have become stronger, the role of micro-analyses, the impact of micro-history have become more significant while traditional methods, approaches, schools have been also living in French historical demography.